

О.О. Кравченко

ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ П. КУЛІША ЯК ПЕДАГОГА І ГРОМАДСЬКОГО ДІЯЧА

Педагогічна взаємодія – одне з ключових понять педагогіки і науковий принцип, які покладено в основу виховання. Педагогічна взаємодія – це процес, який відбувається між вихователем і вихованцем під час навчально-виховної роботи і спрямований на розвиток особистості дитини. Цей процес – складний, складається із багатьох компонентів: дидактичних, виховних і соціально-педагогічних взаємодій. Процес взаємодії не обмежується лише навчально-виховним середовищем, а розпочинається від народження дитини, коли виховний вплив здійснюють батьки, навколишнє середовище тощо. В основі педагогічної взаємодії лежить співпраця, яка є початком соціального життя людини [8, с. 192]. Педагогічна взаємодія може розглядатись як процес індивідуальний (між вихователем і вихованцем), соціально-педагогічний (взаємодія в колективі) і як інтегральний, що об'єднує різні виховні впливи в конкретному середовищі.

Метою нашої статті є дослідити процес формування та розвитку особистості П. Куліша як педагога і громадського діяча в контексті соціокультурного розвитку в другій половині XIX ст.

У цьому аспекті педагогічну взаємодію розглянемо як інтегральний процес, який об'єднує родинне виховання П. Куліша, дидактичні, виховні та соціально педагогічні взаємодії під час навчання у Новгород-Сіверському повітовому училищі та гімназії, а також у роки студентського середовища в Київському університеті Св. Володимира.

Пантелеймон Куліш народився 8 серпня 1819 року в містечку Воронежі Глухівського повіту на Чернігівщині (тепер Шосткінський район Сумської області). Батьки походили з козацького роду. Олександр Андрійович – батько П. Куліша, був доброю людиною, але „дуже запальним, не пробачав робітникам жодного недоліку, за що його прозвали „гарячий Куліш” [14, 159]. Ймовірно, що саме від нього Пантелеймон успадкував гарячий темперамент і те ж прізвисько „гарячий”, хоча щодо останнього, воно набуло в сина вже іншого, більш поважного значення.

Олександр Андрійович був дуже працьовитою людиною, „зоставшись після батька малолітком, доглядав господарства за приводом матері, з меншим братом Романом, і вславивсь у Вороніжі як невсипущий трудолюбець. Своїми руками будував, робив вози і всяку всячину по господарству” [2, 234].

Крім риси братися за все гаряче і приймати все до серця, П. Куліш успадкував від батька працелюбство й невгамовне бажання працювати не лише руками (малювання, ліплення, столярні роботи

тощо), а й на ниві науковій та літературній. Пізніше, у спогадах про дитинство, П. Куліш писав, що його батько, який знав 4 правила арифметики і всього Державіна напам'ять, серед сусідів був Аристотелем.

Жив він не в розкошах, як і всі сусіди, але в його поставі ясно відчувалося таке почуття власної гідності, яке би пасувало якомусь знатному барону [5, с. 125].

Мати П. Куліша відзначалася мудрістю і „на протигагу палкій, суворій батьковій натурі, мала розважливу, лагідну вдачу. Вона говорила тільки рідною мовою, зберігала в пам'яті незліченні скарби українського слова – старовинні пісні, думки, казки і приказки” [11, с. 26]. Саме вона для сина стала першою вчителькою з етнографії. Незважаючи на безграмотність, Катерина Іванівна була багата природним розумом – „що мала в голові, все те взяла не з книжок, а з живої народної речі. А була в неї голова неабияка” [2, с. 236].

Ще однією властивою їй рисою, про яку згадує П. Куліш, це любов до пісні. Пісня „була в неї не забавкою: вона думала піснями. Сидячи за роботою, ніколи вона не вмовкала; тільки, було, зітхне, задумається – і знов співає.” А коли щось розповідала, то „поміж двома чи трьома періодами речі вона, було, вставляє співний поетичний дріб'язок з народної антології. Розмова її інколи бувала дуже весела або посмішлива, – гостре мала слово; а другим разом поведе речі поважні про святощі, про людську долю, про давні давна” [2, с. 236].

Відзначалася Катерина Іванівна також добротою й милосердям. Змальовуючи ці риси своєї матері, П. Куліш наводить на доказ цього такі рядки: „Жіночки зо всієї округи раз по раз бігали до неї то за медом, то за воском, то за мукою і всяким іншим знадіб'єм. Не пишалась вона проти них ані крихти, простолюдно з ними обходилась, а проте була в їх очах пані...У неї були любимі старці, діди й бабусі беззубі. Заклика, було, їх до пекарні, годує, розмовляє з ними. Так вона їх вітала й проводжала, що синові-дитині здавались вони якимись святими, а не злиденними” [2, с. 236-237]. Такі риси його матері мали великий вплив на малого Пантелеймона.

Родина Кулішів у Воронежі користувалася повагою. Хоча вони були заможними людьми: „володіли на околицях Воронежа деякими лісами і полями, – але вони прості і нерозбещені люди, жили скромно, а батько навіть сам орав землю з найманими робітниками” [14, с. 159].

Однією із складових родинного виховання Кулішевої сім'ї було релігійне виховання, яке, на думку Пантелеймона Олександровича, має бути

домінантним. Завдяки доброму знанню церковних канонів батьками, відбувалося добровільне залучення дітей до віри. Так, мати П. Куліша була: „дуже набожна і, маючи виняткову пам'ять, добре знала Біблію і церковну службу” [14, с. 161]. Батько теж був віруючим. П. Куліш у спогадах писав, що ходив з батьком до церкви співати на кліросі. Батько прекрасно знав церковний устав і привчав сина добре знати відправу богослужіння [5, с. 110-111]. Пантелеймон Олександрович протягом усього життя відзначався релігійністю, що визначало його моральні цінності – любов до ближнього, доброта, чесність, співчуття, уміння діяти на благо інших.

Він був сьомою чи то восьмою дитиною в сім'ї. Однак із старших дітей живим зостався тільки брат Тимофій, та й той помер маленьким. Мати згадувала про Тимофія „як про якесь диво між дітьми, що ні в казці сказати, ні пером написати.” Пантелеймон же народився зі слабким здоров'ям, „дуже, хирявим, ледве живим; годів зо два й не говорив, а почавши говорити, протягував слова, наче співав” [2, с. 235].

Залишившись єдиним сином, П. Куліш стає улюбленцем матері. Смерть її стала для нього непоправною втратою. Згадуючи вже в дорослому віці цю сумну подію, він напише, що залишився без матері так рано, але в пам'яті залишилися її казки про дивні країни, не схожі на наші, про надприродні істоти, яких ніхто не бачив. Ці казки супроводжувалися ласкавим поглядом матері, голос був сповнений любові [5, с. 119]. Батькові, який був статурою статечною, не цурався важкої роботи, зневажав хвороби, не до впадоби було слабке та немічне дитя. Син відчував це ставлення, трохи побоювався батька, часто ховався від нього. Отже, ріс П. Куліш самотньою дитиною, яка прагнула теплоти й ніжності.

Ці почуття він знайшов у сусідньому маєтку, де жила сім'я покійного брата Олександра Андрійовича – Романа – мати і дві дочки. Вони і стали єдиним, проте улюбленим товариством малого Пантелеймона. І перші кроки на шляху до освіченості були зроблені за поетичних обставин: хлопчик дуже полюбив старшу Лесю – гарну, вродливу дівчинку, яка навчила його читати церковнослов'янською мовою, часто розповідала поетичні народні казки. Атмосфера любові та дружби, що панувала в цій сім'ї, відповідним чином впливала на малого хлопця.

На десятому році життя П. Куліш стає учнем Новгород-Сіверського повітового училища, що за 30 кілометрів від Воронежа в одному дерев'яному будинку з 4-класною гімназією [13, с. 291]. Розлука з рідною домівкою важко далася малому Пантелеймону, душу якого бентежили різні почуття й сумніви. Жив він на квартирі батькової знайомої – офіцерської вдови Хлопотихи у Варваринському приході, що знаходилася далеко від училища. Це місце, порівняно із зеленим, веселим хутором, де

народився і ріс Пантелеймон, навіювало сум, наповнювало його відчуттям, що дитинство вже минуло і попереду незвідане нове життя.

Незважаючи на складну психологічну атмосферу, в якій опинився хлопець, він швидко виявив свої здібності до навчання. Його було відразу зараховано до першого класу, обминувши підготовчий. Єдиною перешкодою на шляху до знань стала незнайома мова, якою проводилося навчання в класичних початкових школах. Тому зубріння стало невід'ємною складовою навчального процесу. „Зупиняло його те, що не розумів великоруської книжної мови. Поки, було, навчиться гладко читати уроку, то вже напам'ять його знає а проте не розумів добре того, що витвердив з книжки” [2, с. 240].

Проте П. Куліш скоро почав розуміти російську мову і відразу став одним із перших учнів. Зокрема, найбільше виявив хист до предметів гуманітарного спрямування: „Куліш став потім 1-им учнем і багато в чому випередив товаришів; він почав швидко розв'язувати в умі задачі, прекрасно володів мовою, а граматику і правопис засвоювалися з казковою легкістю і швидкістю, ніби навчання сталося чудом якимось” [14, с. 165-166].

Саме в цей час у П. Куліша з'являються літературні нахили, він починає захоплюватися творчістю видатних письменників: „Особливо чудовою була його здатність писати і запам'ятовувати вірші та естетичне чуття, що рано прокинулося у ньому. Улюбленим поетом все життя був Пушкін, вірші якого він часто цитував усно і в листах, але за шкільною лавою він захоплювався переважно баладами Жуковського і почасти віршами Державіна” [13, с. 165-166].

Великий вплив на П. Куліша мав Яків Якович Ігнат'єв, який був його першим учителем. Із притаманною йому схоластикою, традиційними методами навчання він мало допоміг освіченості малого хлопця, проте його особистість сприяла духовному зростанню учня. Якова Яковича він невдовзі показав у повісті з аналогічною назвою як великого оригінала, що говорив мовою, якою писалися книги минулого століття. Він викладав арифметику, німецьку мову, правопис і малювання [14, с. 164].

За шкільних років П. Куліш товаришував із П. Чуйкевичем, Д. Подпружниковим, їх об'єднували спільні інтереси, захоплення творчістю видатних письменників, що мало велике значення у формуванні літературних смаків. „Вони переписували, за власним бажанням, цілі поеми Пушкіна і Жуковського і знали напам'ять багато віршів” [5, с. 164-165].

Навчання в училищі П. Куліш закінчив успішно, про що свідчать документи фонду управління Київського навчального округу (ф. 707), які дозволяють ще й уточнити, зокрема, час його навчання у Новгород-Сіверському повітовому училищі... У відомості про

успіхи і поведінку учнів Новгород-Сіверського повітового училища за 1833 р. вказано, що учень 2-го класу Пантелеймон Куліш отримав по закінченні білет № 1 – „За отличное благонравие и успехи в науках” (ф. 707, оп. 1, спр. 851, арк. 20) [1, 20].

За роки навчання П. Куліш на собі відчув повну непридатність системи виховання і навчання, яка була в школі на той час, і в нього вже тоді зародилася думка про необхідність покращити справу народної освіти. У подальшому ця ідея стала змістом його педагогічно-просвітницької діяльності, її реалізації він присвятив свій могутній талант, кипучу енергію та велике серце.

Батько мав намір віддати Пантелеймона працювати в канцелярію суду, однак, зважаючи на його визначні успіхи, вирішив продовжити навчання сина і віддав його до гімназії. За твердженням деяких дослідників життя і творчості П. Куліша – Б. Грінченка, О. Маковея, – це рішення було прийняте під впливом їхньої сусідки Уляни Терентіївни Мужилівської. Малому хлопцеві вона видавалася царицею або богинею, стала для нього другою матір'ю. Її образ, життя і душу П. Куліш змалював у своїй повісті „Історія Уляни Терентіївни”. Любов до історії, поезії, грецької культури – це ще не повний перелік того, що залишила в душі й серці Пантелеймона ця жінка. Вона була для нього образом добра, любові і краси, які хвилювали душу, оволодівали нею й повертали їй свіжість, розтрачену у життєвих клопотах [7, с. 108].

8 жовтня 1833 року Пантелеймон вступив до Новгород-Сіверської гімназії. Тут його здібності, старання, поведінка та успіхи також були відзначені у відповідній відомості [1]. Завдяки цьому П. Куліша відразу було переведено до третього класу гімназії. Так, М. Чалий писав з цього приводу, що хоча з Кулішем навчалися одночасно і в одному ж закладі, проте в 1 класі не довелося сидіти разом через те, що поки він з великими труднощами долав перший клас, П. Куліш пішов уперед на два роки. Так що коли один перейшов до 4-го класу, то другий уже закінчив 5-й [13, с. 293].

П. Куліш відразу заявив про свої здібності до малювання. Коли перейшов він у гімназію, то подав перший свій малюнок учителеві, так той не повірив, що то його робота, аж поки не побачив своїми очима, як його новий учень малює.

Великий вплив на Пантелеймона Олександровича та його товаришів мало знайомство з творчістю М. Гоголя: „Скоро після того попались їм у руки перші повісті Гоголя, і велика була радість із того читання. Усяке слово пам'ятали вони – де яке сказав Гоголь” [2, с. 242]. Крім того, гімназійна молодь з пожадливістю ставилася до будь-яких праць відомих письменників, таких як Пушкін, Жуковський, та західноєвропейських – Гете, Міллер, Вальтер Скотт та ін. Усе це сприяло розумовому та літературному розвитку учнів.

Ще одним захопленням, що значною мірою мало вплив на формування світогляду П. Куліша, стали

українські пісні. Передумовою цього стало придбання збірки українських народних дум і пісень, видана М. Максимовичем. Ця збірка змінила його погляди і вподобання. Пантелеймон Олександрович з цього приводу писав, що раніше „зневажав хохлатчиною” і думав мовою Пушкіна. Та ставши власником збірника Максимовича, відразу „із великорусских народников став народником малоруським” [4, с. 63.]. Як зазначає Н. Побірченко, для П. Куліша збірка народних пісень М. Максимовича відкрила новий незвичайний світ поетичних народних образів: Богдан Хмельницький, Петро Сагайдачний, Петро Дорошенко, Михайло Коновченко оживали в його уяві і збуджували в його душі глибоку симпатію до українського народу, його історії, культури. Крім того, нове захоплення відкрило пристрасному юнакові нове відчуття українського слова [9, с. 75].

З метою вступу до університету у 1837 р. юнак залишив гімназію після п'ятого року навчання [2, с. 243]. Він готувався до іспитів, на життя заробляв тим, що працював по селах у поміщиків домашнім учителем, адже постарілий батько не мав змоги надавати матеріальну допомогу дорослому синові [13, с. 294]. У 1838 р. П. Куліш служив канцелярським чиновником в управлінні ліцею кн. Безбородька у Ніжині [13, с. 295]. А у вересні 1839 р. П. Куліш складав вступні екзаменати до Київського університету [1, с. 20]. За результатами іспитів, він виявився достойним прийняття в цей університет. „Однак міністр народної освіти С.С. Уваров відхилив клопотання попечителя округу про зарахування П.О. Куліша в число студентів, оскільки він не закінчив повного гімнастичного курсу” [1, с. 20].

Починаючи з жовтня 1839 р. його прізвище з короткою характеристикою про „поводження в домашньому побуті, на лекціях, виконання обов'язків відносно відвідування лекцій і церкви”, про відсутність „норовливості в характері” зустрічається в кондуїтних списках студентів-вільнослухачів першого відділення філософського факультету, які склалися інспектором студентів університету і надсилалися в округ [1, с. 20].

1840 р. П. Куліш звільнився з університету. Він не знав у цей час, що ректор розпочав клопотання перед попечителем округу, а останній – перед міністром про його зарахування, оскільки юнак „виявляє постійне бажання отримати вищу освіту” [1, с. 27-28]. Дізнавшись про дозвіл, одержаний з Міністерства народної освіти, П. Куліш звернувся до університетської ради з проханням прийняти його на юридичний факультет [1, с. 21]. Але провчився лише один семестр через бюрократичні формальності. Він не зміг представити документи про своє походження і був звільнений у грудні 1840 р. „за проханням” [1, с. 21].

За час недовгого навчання П. Куліша в університеті, познайомився з професором М. Максимовичем, який читав тут словесність. Той звернув увагу на талановитого хлопця та, виявивши в нього цікавість до українського фольклору, захопився його юнацьким максималізмом. Він запрошував П. Куліша до себе в гості. „Вони часто співали українські пісні і читали Вальтера Скотта. Юнак жадібно ловив пояснення професора, а останній з великим задоволенням сприяв творчому становленню та розвитку студента” [9, с. 76].

У 1840 р. не без його допомоги молодий автор друкує свої літературні нароби в „Літературной газете” („Приключение с казаком Бордюгом на Зеленой неделе”) та в газеті „Киевлянин” („Малороссийские рассказы”) [1, с. 173].

М. Максимович відіграв надзвичайно важливу роль у розвитку і становленні молодого П. Куліша. „Коли Пантелеймон Олександрович залишив університет, М. Максимович дуже близько сприйняв його подальшу долю. Зокрема організував йому зустріч з помічником попечителя Київського навчального округу М. Юзефовичем, характеризує як надзвичайно талановиту людину, і просив влаштувати вчителем в одну з гімназій округу” [9, с. 77]. Ця зустріч мала вирішальне значення в подальшій долі П. Куліша. Попечитель на довгі роки залишився його покровителем і відіграв важливу роль у формуванні як особистості.

Не без його допомоги П. Куліш отримав посаду вчителя 5 гімназії у столиці Російської імперії та години для іногородніх студентів у С.-Петербурзькому університеті, де зійшовся із його ректором П. Плетньовим. Найближчим часом він не лише стає відомим як талановита особистість, але й як науковець та літератор у багатьох галузях знань. Велику роль у творчих успіхах Пантелеймона Олександровича відіграв П. Плетньов, зокрема за його рекомендаціями він мав змогу здійснити наукове відрядження за кордон. Спілкування на філософські теми, студії щодо російської та української літератури, захоплення видатними письменниками – все це розширювало світогляд молодого Куліша.

П. Плетньов, захопившись енергійним і талановитим юнаком, намагався передати йому свої естетичні погляди і смаки. У листі до Я. Грота 21 листопада 1845 р. писав, що напередодні Куліш прочитав йому критику на „Мертвые души”: „Это почти моя эстетика. Я стараюсь всю свою теорию передать Кулишу, чтобы у нас не было разногласицы...”¹. Через рік П. Куліш занотував у своєму щоденнику: „Теперь я вижу уже, как много подействовало на меня сближение с П.А. (Петром Александровичем – О.К.). Я сгармонировался, руководствуюсь его правилами, вкусом и духом

суждений. В нем обыкновенное и простое удивительно возвышено до поэзии. Не знаю человека, подобного ему”². Спілкування і творча співпраця з П. Плетньовим мали вагомое значення у формуванні П. Куліша як високоосвіченої особистості з широкодіапазонним світоглядом і міцними переконаннями стосовно самотності української нації та її мови, літератури³.

Молода українська інтелігенція початку 40-х рр. XIX століття відзначається надзвичайним інтересом до питань національного відродження, спрямованих на пізнання минулого з метою усвідомлення сутності і сенсу існування свого народу, усвідомлення українського етносу [10, с. 12].

Постановка національної проблеми відбувалась під впливом європейських ідей романтизму, які запалювали молодий дух радикальними революційними настроями. „Виявляючи потяг до національної ідентичності, українська інтелігенція, як і інтелігенція інших країн Східної Європи, зосередила увагу на таких складових своєї етнічної спільності, як історія, фольклор, мова та література” [10, с. 13].

Знайомство П. Куліша в 40-х роках з М. Костомаровим, В. Білозерським, Т. Шевченком мало якусь фатальну роль у формуванні його світогляду та життєвих цінностей. Щиро кохаючи все українське, вони вбачали потужний потенціал в історії, фольклорі, традиціях, мові свого народу. Пізніше Пантелеймон Олександрович писав: „Це була молодіж високої чистоти духовної і ... апостольство любові до ближнього доходило в ній до ентузіазму, ... носячи в серці рай любові і благовоління, гаряче ждали вони розвинути ці божественні дари всюди, де ступнем ступали і з речами оберталися” [6, с. 8].

Вони перейняли долею своєї землі, яка тривалий час несла тягар поневолення. Ще жорсткіша дискримінація українського народу збуджувала в них більш радикальні настрої. Вивчення історії рідного краю ще більше підтверджувало самотність української нації. Ще сильніша русифікація збільшувала їхню любов до української пісні, рідного слова: „українська пісня і неписана словесність народу українського натхнули молоді уми в Києві спасенною думкою – висунути свою націю з темряви, котра не давала духовним силам їй піднятися із занепаду, а тим самим нівечила і її добробут” [6, 7].

У 40-і роки вони йдуть разом, пов’язані товариською єдністю, спільністю наукових інтересів,

² Цит. за: Нахлік Є.К. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель: У 2 т.: Т. 1. – Життя Пантелеймона Куліша: Наукова біографія. – Вип. 11. – С. 47.

³ П. Плетньов не поділяв погляди П. Куліша щодо перспектив української мови та українців як нації.

єдиною метою щодо української справи. Відзначаються високою громадською активністю, яка пізніше проявиться в більш організованих формах у 1846-1847 р.

Ще під час слідства у справі кирило-мефодіївців П. Куліш висловив свої просвітницькі погляди, де освіті та науці надавав пріоритетного значення. На запитання жандармів, що означають слова його у листі до М. Костомарова „Будет время и воздвижению храма, в котором поклоняются и чуждые народы?“, П. Куліш відповів, що „здесь я разумею храм науки и литературы... Я разумею развитие ума и других способностей, которое должно совершиться сперва в действителях, то есть в литераторах, чтобы они могли способствовать к развитию нравственных сил народа“ [3, 7]. Далі слідчі потребували від П. Куліша пояснення його слів, що розвиток, за кращих зовнішніх обставин перейде до народу, зокрема їм

було цікаво, який саме розвиток і за яких кращих обставин. На що Пантелеймон Олександрович тлумачив: „Лучшими обстоятельствами я называю повсеместное заведение школ для простолюдинов и распространение всеобщей грамотности в народе. Посредством распространения всеобщей грамотности удобнее всего было бы литераторам сообщить народу в большой или меньшей степени свою образованность“ [3, 7].

Таким чином, вплив родинного виховання, роки навчання Пантелеймона Олександровича, спілкування з М. Максимовичем, товаришування з М. Костомаровим, В. Білозерським, Т. Шевченком та ін., активна громадська діяльність сприяли формуванню в нього світоглядних переконань та життєвих цінностей, основою яких було національне спрямування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Документи ЦДУ А УРСР у м. Києві про П.О.Куліша //Архіви України. – 1989. – № 5. – С. 20–26.
2. Життя Куліша // Пантелеймон Куліш. Твори: У 2-х т. – К.: Наук. думка, 1994. – т. 1. – 747 с.
3. Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. – К.: Наук. думка, 1990. – Т. 1. – 544 с.
4. Кулиш П. Воспоминания о Костомарове // Новь. – 1885. – №13. – С.61-75.
5. Кулиш П.А. Воспоминания детства. – Бахмут, 1899.
6. Кулиш П. Хуторна поезії. – Львів, 1882. – 137 с.
7. Осип Маковей. Панько Омелянович Куліш. Огляд його діяльності // Літературно-науковий вісник. – 1900. – № 1-3.
8. Педагогический энциклопедический словарь / Гл. ред. Б.М. Бим-Бад; Редкол.: М.М. Безруких, В.А. Болотов, Л.С. Глебова и др. – М.:

Большая Российская энциклопедия, 2002. – 528 с.

9. Побірченко Н.С. Михайло Максимович і Пантелеймон Куліш: до історії взаємин // Історико-педагогічний альманах – 2005. – Випуск 1. – С. 75-91.

10.Побірченко Н.С. Питання національної освіти та виховання в діяльності українських Громад (друга половина XIX – початок XX століття): Монографія. – К.: Наук. світ, 2002. – 331 с.

11.Пулюй Іван. Пантелеймон Куліш. Подвизники науки (За заг. ред. проф. Василя Шендеровського). – К.: Рада, 1997.

12. ІР НБУ ім. В.І. Вернадського. – ф. 10. – № 17270.

13. Чалый М. Юные годы П.А.Кулиша // Киевская старина. – 1897. – № 4. – С. 290-299.

14. Шенрок В.П. П.А. Кулиш (Биографический очерк) // Киевская старина. – 1901. – № 1-3.

Подано до редакції 28.03.08

РЕЗЮМЕ

В статті досліджено процес формування і розвитку особистості П. Куліша як педагога і громадського діяча в контексті соціокультурного розвитку другої половини XIX ст.

Ключевые понятия: формування і розвитку особистості, контекст соціокультурного розвитку, мировоззрение, убеждения.

РЕЗЮМЕ

У статті досліджено процес формування і розвитку особистості П. Куліша як педагога і громадського діяча в контексті соціокультурного розвитку другої половини XIX ст.

Ключові поняття: формування і розвитку особистості, контекст соціокультурного розвитку, світогляд, переконання.

SUMMARY

The article describes the process of formation and development of P. Kulish's as a teacher and public man in the context of social and cultural progress in the second half of the XIX century.

Keywords: forming and development of person, context of social cultural development, picture of the world, beliefs.